

Jernskjeggenes renessanseborg

Like ved Larvik ligger det idylliske Farrisvannet. Alle som har vært der vet at i den søndre enden av vannet stikker det ut en halv, bare godt og vel 100 meter fra Bøkeskogen. Den har fått navnet Jomfruen, og ligger nu øde og forlatt. Rundt den er det jorder. En allé fører bent frem til en ensom rød løse. Det er noget merkelig ved stedet. Det er som om den dypte ro og fred glemmer på store hemmeligheter.

Oppe på den lille halvøen er det en henrivende utsikt over Farrisvannet. Så ser man deroppe en vakker sommerdag, synes man at stedet måtte egne sig usekulerbart godt til herskabelig bebyggelse, og man undres over at det ikke ligger en herregård eller i alle fall en villa der — vakker og fredfull som det er, og likevel tett innpå byen. Et ønske måtte det være. Og man må spørre sig selv om halvøen alltid har hvilt i samme dypte ro.

Et gløtt av middelalder — —

Nei, som man nok kunde tenke har det ikke alltid vært så fredfullt som nu på Jomfruen. Fra «Middelalderens mørke Århundrer» når det frem til oss noen små glimt — så altfor små dessverre, men de viser da at i forsvunne tider var det et rikt pulserende liv her. Tar vi for oss Røde-boken fra 1399, finner vi at det omkring år 1390 var satt op kverner ved Nararå — det eldgamle navnet på Farriselven, og det nevnes også at storgården Fresjar (senere kalt Fresse) lå her. Både den og en annen storgård i nærheten — ved Kilen — hørte til St. Olavsklostret i Tønsberg. Det var den kjente bispemester Aslak Bolt som hadde overdratt sitt pant i Fresjar til Olavsklostret. Ved reformasjonen gikk det så over til kronen.

Omkring 1540 kom det en dansk adelsmann som kalte sig Jernskjegg, til landet. (Han het egentlig Baden). Han fikk byttet til sig Fresjar, og nu blir det fart i virksomheten ved Farrisvannet. Nu reises det prektige slottskompleks ved Farrisvannet, og det stod glans av det viden om. Dette vet vi, men ellers er det sørgelig lite vi vet om dette staselige herresetet, som av samtlige blev betegnet som det stolteste i Vestfold, sikkert større enn den herregård som Gyldenløvene senere lot reise ved Larviksfjorden, selv om jo denne er et av de betydeligste bygg fra gammel tid i det sydlige Norge.

Da katastrofen kom.

Altfor stutt blev Fresjarslottets saga. Jernskjeggenes (og etter dem Langenes) renessanselottet kom nemlig til å stå bare i snauet 125 år.

I 1653 — natten mellem 2. og 3. september — inntraff den naturkatastrofe som for alltid felet bort Fresseborg. Et langvarig regnveir hadde bevirket en storm som fikk demningene i Farriselven til å rykke, og som derefter bragte den lerholdige tange Fresjarslottet stød på til å rase ut. Antagelig har slottets ene langside stått helt ute i Farris, og da så vannet, som en følge av dambruddet sank, og den lerholdige grunnen derefter begynte å svinke, har de to svære stenyggene styrt sammen, har rast utover og er forsvunnet i dypet, i hvert fall det meste av dem.

Noget blev nok liggende igjen. De brukbare steiner er så etterhvert ført bort for å brukes til damanlegg eller husmurer. Over levningene har det da i tidens løp lagt sig et teppe av slam og gresstov. Slik har det vel gått for sig. Ellers er det uhyre lite vi vet, både om selve katastrofen og om slottet. Fem-seks linjer, krasset ned på permen av en gammel bibel, av en mann som het Lauritz Olsen, og som bodde på gården Ytterø da katastrofen skjedde, er det eneste skrevne dokument. Av disse linjene erfarer vi at den natten «gikk de to mektige stenhus, som var H. Veldørenhet, Nils Langes formodede da gruelige vann som kom av Farris med det langvarige regn, der falt samme tid, desligste Backen og skjønne gårder og hus, så og Prestegården, samt Blochhuset» — —

En forferdelig ulykkesnatt må det ha vært.

Slotsherrene til Fresjar . . .

Så kan man spørre: Hvor lå Fresjarborgen? Spørsmålet er omvist, og jeg skal komme tilbake til det siden. Først nogen ord om innehaverne samt et utdrag fra en reisedagbok av den fremtredende Oslo-bisps Jens Nilsen, som i 1593 var tilstedeværende på barseglide på Fresse, Bispens optegnelser er forholdsvis detaljerte og gir et interessant inntrykk fra et norsk herreset i renessansetiden. Det er dessverre ikke så meget vi har av denslags i landet vårt.

Som nevnt kom en mann av den danske adelsfamilie Baden op til Norge og ervervet sig Fresse-godset. Iver Jensen het han, og uvist av hvilken grunn, antok han her opppe navnet Jernskjegg, (som forøvrig en annen dansk sett hadde rett til). Han var gift med en Østfolddame, Karen Galle, og gjennemannen hene var det han fikk eiendommen i Vestfold og flyttet dit. Fra 1540-årene kaller han sig «Til Fresse» og utvider Fressegodset ved flere gårdkjøp og setter op sagbruk i Farriselven. (Før hadde det vært kverner der). Samme år går han igang med å oppføre Fresseborgen. — Et byggeforetage som de senere elere fortsetter. I 1550 er han blitt eier av Brunla hovedgård. Han døde i 1570 og blev bisatt i familiegravkammeret i Hedrum kirke, hvor et godt relieff på kirkens golv viser hvordan han og hustruen har sett ut.

For sitt len synes han ikke å ha vært nevneverdig forskjellig fra de samtidige standfeller. Men han fortjener å minnes for reisen av Fresjarborgen, og for sitt gode arbeid med å få igang sagbruksvirksomhet i Farriselven. Han var her pioner for et yrke som jo har fått overordentlig stor betydning for næringslivet i vestre del av Vestfold.

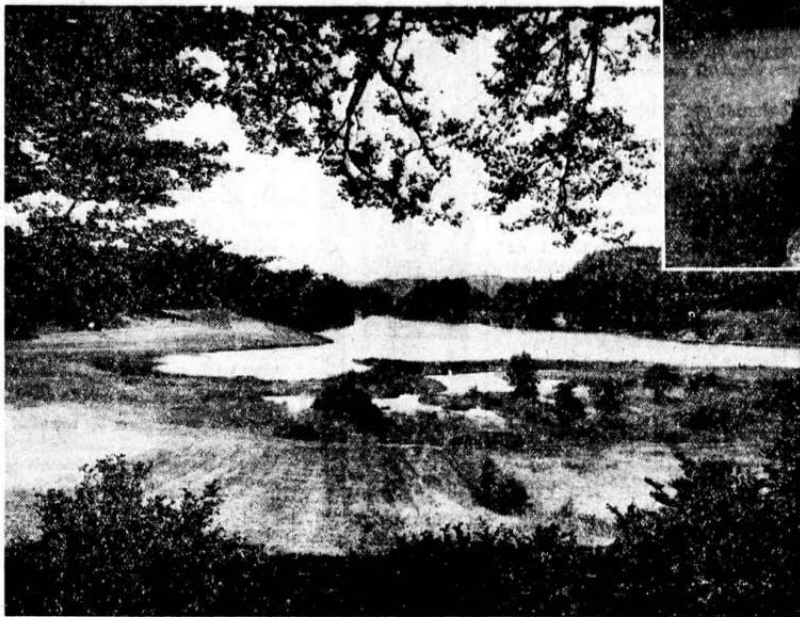
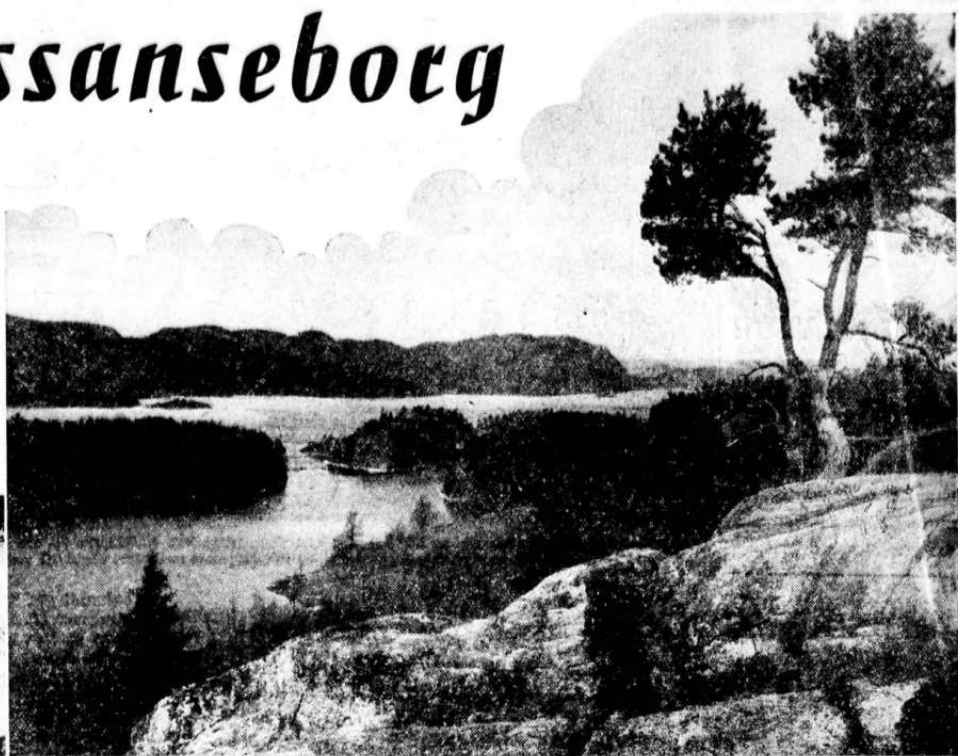
Av barna hans skal her bare nevnes Peder (gift med Margrethe Beide fra Sleisvig). Han døde i 1606 etter i en årrekke å ha vært lensherre til Brunla. Ifølge bygdegranskeren Lorens Berg må han ha vært sterkt kristelig interessert. Kostbare gaver skjenket han Hedrum kirke, og hjemme på Fresjar holdt han egen prest.

Også han var en driftig og initiativrik mann som forstod å utvide den store virksomhet som faren hadde satt i sving. Det lå veldig skoger til Fresjar, og ved et omfattende sagbruksforetaging, blev de gjort meget lønnsomme. Så herren til Fresjar kunde gjerne slå stort på det. Han hadde råd til det.

SOM EN STORMNATT SANK I FARRISVANNET

Partiet til høyre er fra sydden av Farrisvannet, og nedenfor ser vi en vik av vannet sett fra bøkeskogen.

(Fot. Wilse.)

En dag på Fresjarslottet.

Her er et lite utdrag av Jens Nilsens reisedagbok: «Og kom vi til Fritze ved 3-tiden. Straks som vi var kommet til gården kom fru Helge Marsvin og fru Karin, Knut Knutsens, (K. K. var lagmann i Skien), og Hans Dresselberg (som kogemester) for å vise bispemester det kammer som var laget til ham. En liten stund derefter kom Peder Ivarson selv med på kammeret og talte med ham. Det var en hel hop fra Skien og Tunsberg. Og straks bispemester hadde gjort sitt måltid, gikk han ned i sitt kammer igjen. Og Peder Ivarson fulgte ham ned. Næste dag (23. september) kom flere folk fra Tunsberg og Oslo til Fritze. Samme dag ledet bispemester Peder Ivarsons frue i kirke etter sin barnefødsel som skjedde hjemme i den store sal».

Lenger nede heter det: «Da præken var ute, gikk fru Margrethe op og ofret og så fru Kristine Pross. Siden herremennene. Og så gikk de hen og antvordet fra sig fadderene. Derefter bispemester og magister Halvard, som var faddere, så de av Skien, Tunsberg og de av Oslo. Så fruene».

Så følger en optegning av de mere notable av gjestene. Vi får vite at fruene satt for sig og mennene for sig — og — heter det — «siden nogen rett små jomfruer».

I borgstuen var bordene dekket for «den gemene manns». Vi får også vite at den nye sal var meget stor og panelet rundt omkring, både vegger og tak, og var meget staselig gjort og utgravert. Og var alt sammen farvet med gul farve og somme steder sort besprengt og med oljefarver så det glinset derav».

«Den 24. om morgenen tidlig gikk bispemester ut og besøkte Peder Ivarsons sagbruk, som var fem. Samme dag kom Peder Ivarson inn på kammeret og talte med bispemester om en bonde som var kommet i barneskade (d. v. s. «havde ligget sitt barn ihjel»). Og fikk bonden den beskjede, at han skulde give 3 daler til hospitalet og betale til jul. Samme dag blev viet tre brudepar av Peder Ivarsons tjenestefolk. Og blev de givet sammen på salen av hr. Lauritz' kapellan på Hedrum, og Peder Ivarson gjorde deres bryllup. Og hadde han alle de samme gjester som var der igår på salen, undtagen hr. Peder Vemundsen.

Samme dags aften fulgte Peder Ivarson bispemester inn på sitt kammer og blev der en stund. Straks derefter kom fru Margrethe inn med en liten sølvkanne, forgyllt både uten og innen, og skjenket bispemester den, hvilket bispemester for ingen del vilde ha annammet, men de påstod det så fast at han måtte den annamme. Samme dag havde hr. Peder, hr. Lauritz' kapellan på Hedrum, skjenket bispemester en spekelaks».

Stortid og nedgangstid.

Peder Ivarson og fru Margrethe døde omtrent samtidig. Sønnen Ivar døde i Rostock, bare 29 år gammel, og det blev datteren Emerenses annen mann, Fynboen Klaus Brochenhus, som så kom til å ele godset i 6 år, til han solgte mesteparten av det til Gunde Lange. Godset omfattet 160 bruk i Hedrum og nabo-bygder, flere store gårder ved Lågen, 21 hus ved Lågenbroen, 8 sagbruk og 6 par kvernbruk foruten jernhytte, stampe o. s. v.

Så er da Langene herrer til Fritze gods fra 1627 til 1670. Den før nevnte Gunde Lange hadde en viktig kommando under Hannibalfeldten og fikk da god støtte av prestene Kjeld Stub. Den mest kjente av Langene er Nils Lange (født 1600) som både eldste Sem hovedgård og var lensherre på Eiker. Først da han i 1643 fikk Brunla i forlening, tok han fast ophold på Fritze. Han var gift med datter av riksadmiral Ove Gjedde. Likesom sin far hadde han en sann mani for å slå under sig jordeiendom, og det blev da også veldig strekninger han kom i besiddelse av. Det blev bare så altfor meget.

Hans venn Hannibal Sehested hadde satt ham på den utsatte post som generalkommissær for rikets

finanser. Og i de fire år han innehadde dette embede, fikk han ikke tid til å ta sig av sine svære eiendommer i Vestfold. Dessuten hadde han måttet låne bort store kontantbeløp til kongen (mot pant i kron-gods). Da så den nye konge, Frederik III, styrtet Hannibal Sehested, blev Nils Lange dratt med i den fall. Revisjonen hadde funnet at regnskapene hans ikke var holdt i forsvarelig orden. Han tok sig så nær av den økonomiske ruin at det gikk ut over helsen. Og året etter var han død.

Sjelden har det gamle ordet om at en ulykke sjelden kommer alene, fått en mere eklatant bekræftelse enn for Nils Lange og ætten hans. Bare få måneder efter hans død inntraff den forferdelige katastrofe som alt er omtalt og som for alltid begravede Jernskjeggenes og Langenes stolte renessanseborg. Det gikk fra nu av stadig nedover inntil levningene av de svære gårdene i 1670 blev solgt til Ulrik Frederik Gyldenløve for vel 27,000 daler. De kom til å danne grunnstammen i Gyldenløvenes grevskap.

Som erstatning for Fritze som det gikk over til å hete, lot Gyldenløve bygge en residens nærmere byen og fjorden. Og denne stilfulle trebygning, Herregården som den kalles, står fremdeles som et hellig monument over Gyldenløvenes velmaktstider.

*

Så kommer til slutt det viktige spørsmål: Hvor lå Fresseborgen?

En lokal tradisjon har holdt på at den slottsmessige bebyggelse lå ved en liten vik av Farris, Kilen, på høre side av Jomfruen. Enda kan man her se vage spor efter terrasser og dammer (antagelig karussedamner), og når vannet er riktig lavt, skal man også kunne se murrester på bunnen av viken. Dog tror jeg ikke disse sporene behøver å bevise noget avgjørende om Fresses beliggenhet. For av Røde-boken fra 1390 fremgår det at det har eksistert en storgård ved navn Kihle ved denne viken. Og det kan godt tenkes at det er murrestene fra denne gården som man ved lavvann skimter dypt nede i Farris-Kilen. Og det kan videre godt tenkes at Fresse-slottets haveanlegg med terrasser og dammer strakte sig bort imot Kilen, selv om slottbygningene lå på den andre siden av halvøen, den som vender ut mot selve vannet. Her mener jeg det er sannsynlig at Fresseborgen har ligget. Grunnen er fastere her, om enn noget lerholdig, mens den omkring Kilen er nok så sumplig og derfor egner sig mindre til borg-bygg. På den venstre siden sees tydelig spor efter kampestenmurer både på land og ute i Farris.

For nogen år siden tok jeg nogen spadestik hist og her i jordsmonnet innenfor strandlinjen. Overall og mangesteds flere fot nede i jorden støtte jeg på murrest i mengdevis. I den øvre del av dette platå, nær en bratt berghammer, lå tilhugne sten i regelmessig orden, og rekken gikk inn under røttene på en minst 200-årig ek. Det så ut som det var murer til nordre kortveg av et meget gammelt stenbygg jeg

her hadde støtt på. Tradisjonen visste også å fortelle at 20 år tidligere hadde man nogen meter sønnenfor funnet en mengde flate sten under torven. Det kan godt ha vært fra gårdsplannen eller gulvet i berggården.

Nord for den nettop nevnte fremspringende berghammer er det en dyp senkning efter et Jordras. Stiger man op fra denne senkning, kommer man til et meget idyllisk utsiktspunkt.

Ved å spa litt her opppe støtte jeg atter på masser av mursten, både tak- og veggsten, og jeg avdekket dessuten under gresstorven et gulv av flate stenheller som var lagt omhyggelig side om side. Det må altså her opppe ha ligget et stenbygg som kanskje har vært noget mindre enn det søndre. På selve utsiktspunktet kan ha ligget en liten paviljong.

Da jeg nevnte disse funn for museumsforeningens formann, drog han oppover og besiktiget stene som han konstaterede var av meget gammel dato — av den såkalte munkestentytte som man har funnet så mange av ved utgravningene på Slottsberget i Tønsberg.

En del småting jeg kom over, mens jeg undersøkte stedet, bar også preg av å være meget gamle. Disse gjenstander blev innlemmet i Herregårdsmuseets samlinger, da formannen følte sig forvisset om at de skrev sig fra Fresselottet.

Disse stikk i jorden bragte altså for dagen ting som tyder på at Fresseborgens to stenbygg ikke har ligget ved Kilen, men i flukt på venstre side av Jomfruhalvøen. Altså ut mot selve Farris. En stor del av søndre bygg, som sikkert var det største, blev vel kjørt bort for å brukes i damanlegg og husmurer. En del ligger gjemt under gresstorven på land og vel en ikke ubetydelig del under Farrisbunnens lerslam.

Men om livet på borgen vet vi mindre enn lite.

T. V.

Da Mozart var vidunderbarn -

og vilde gifte sig med Marie Antoinette,

Av Bergljot Gilhuus-Moe.

som senere blev Frankrikes ulykkelige dronning.

I kunstens verden har det som bekjent været mange vidunderbarn, men bare nogen ganske få av disse har nådd så langt som Wolfgang Amadeus Mozart, hvis navn hele verden minnes nettop i disse dager. Og blandt de vidunderbarn som virkelig nådde langt, har vel ingen vært så omsvermet og forgydet som nettop den lille Wolfgang.

I dåpen hadde han fått navnene Johann Chrysostomus Gottlieb Wolfgang, senere fikk han nok et

navn, idet han blev kalt Amadeus efter en liten avdød bror. Selv kalte han sig gjennom hele livet Wolfgang Amadè, mens foreldrene brukte kjelenavnet Wolferl.

Faren, Leopold Mozart, var kapellmester hos erkebiskopen av Salzburg, og samtidig hadde han elever i klaver- og fiolinspill. Han var en meget begavet musiker og komponist og det viste sig snart at barna hadde arvet hans evner.

Da Wolfgang's søster, Nannerl, var 8 år gammel

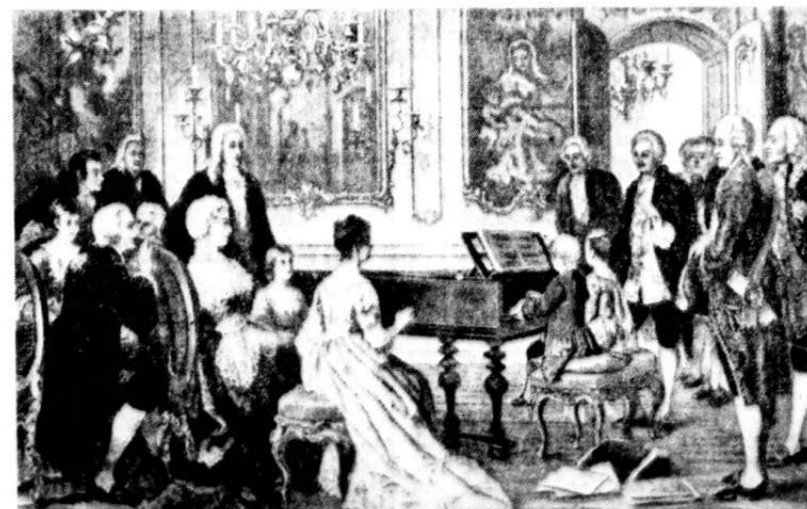
begynte faren å gi henne undervisning i klaverspill. Lille Wolfgang var da 3 år og foreldrene hadde allerede forlengt opdaget hans musikalske anlegg og fine gehør. Når han hørte vakker musikk satt han gjerne stille og lyttet, mens sterke lyder og disharmoniske akkorder fikk ham til å ynke sig, som om det gjorde fysisk ondt. Når Nannerl øvet sig stod han ved siden av og så på og det varte ikke lenge for han med de bittesmå fingrene sine kunde finne frem enkle melodier på pianoet. Faren begynte så smått å undervise ham også — og da han var 4 år gammel spilte han med udmerket fordrag små menuetter og melodier, som det ikke hadde tatt ham mer enn en halv times tid å lære utenad. Aret efter komponerte han nogen små stykker som faren skrev ned. En del av disse er gått tapt i tidens løp, men nogen av dem finnes ennå i Mozartmuseet i Salzburg.

Lille Wolfgang lærte også å spille orgel og i 1763 fikk han sin egen fiolin. Han blev snart mester på fiolin og en dag spilte den 7 årige gutten første-fiolin i et orkester som blev ledet av den berømte musiker Wenzel. Han spilte fra bladet uten å ha sett notene på forhånd og alle som var tilstede blev helt slått av forundring.

Da Wolfgang er 6 år og søsteren 11 bestemmer faren sig for å reise på turné med dem og i januar 1763 drar hele familien avgårde. Turen går først til München, hvor barna spiller for kurfyrst Maximilian, derpå til Wien.

Her blir vidunderbarna mottatt med åpne armer, de holder konserter og blir også kalt til hoffet for å spille. Fra Wien skriver Leopold Mozart i et brev til en venn: «Mine barn setter alle i forundring — særlig gutten.» I det samme brevet forteller han også den lille episoden da Wolfgang kysset keiserinne Maria Theresia, en historie som ofte senere er blitt betraktet som oppfinn. Det kan derfor være interessant å gjengi det hele med Leopold Mozarts egne ord: «Den 12. oktober fikk vi befaling om å innfinne oss på slottet Schönbrunn. Selvfølgelig var det først og fremst gutten man vilde se og høre, jeg har ennå ikke truffet nogen som ikke må innrumpe at han er formånet. Hos majestetene blev vi så nådig mottatt at når jeg forteller det, vil man sikkert tvile på at det er sant. Wolferl kløv op på fanget til keiserinnen, slo armene om halsen hennes og kysset henne eftertrykkelig. Keiseren selv kom inn, for å underholde mig og tre dager senere fikk vi tilsendt

Fortsatt side 10, spalte 4.

Wolfgang og Nannerl Mozart spiller for keiserinne Maria Theresia. På keiserinnens bang sitter den lille Marie Antoinette som Wolfgang sa han vilde gifte sig med. Efter et maleri av den tyske maler A. Borchmann.